

УДК [929+930.253:94](477)“1940/1945”

Н. Г. КАШЕВАРОВА*

**БІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА З АРХІВУ
ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РЕЙХСЛЯЙТЕРА
РОЗЕНБЕРГА (1940–1945)**

Подано класифікацію та аналіз біографічних джерел архіву Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга. Висвітлюються різні за складом та змістом документи: справи особового складу Штабу, як співробітників-німців, так і представників місцевого населення, що працювало на окупованих територіях, біографічні розвідки, присвячені радянським діячам політичного життя, науки, культури тощо.

Ключові слова: Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга; біографічні джерела; Друга світова війна; окупація.

Архів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга (1940–1945) (далі – Штаб), нацистської організації, що займалася конфіскацією культурних цінностей на окупованих нацистами територіях Європи, останні два десятиліття є об'єктом дослідження багатьох істориків Другої світової війни. Ці наукові пошуки розпочалися лише на початку 1990-х років у зв'язку із розсекреченням до тих пір закритих архівних документів у колишніх республіках СРСР. Серед найбільш актуальних проблем дослідження – доля переміщених культурних цінностей, питання ідеології та пропаганди. Але останнім часом розпочалися поглиблені дослідження структури та організації роботи самого Штабу як тимчасової структури напіввійськового типу, строк роботи якої був розрахований насамперед на період війни. Його документи досить різноманітні за складом і змістом та містять інформацію з різних питань: організації роботи Штабу та її ідеологічного підґрунтя, внутрішньої структури, напрямків діяльності, в тому числі щодо конфіскованих на Сході зібрань бібліотек, архівів та музеїв, стосунків з місцевою німецькою владою, структурами НСДАП та службами Альфреда Розенберга, військовими частинами, численними науково-дослідними та навчальними закладами Третього рейху.

Значну частину документального масиву Штабу складають біографічні джерела – документи, що містять відомості щодо біографії та життєвого шляху особи. Цей комплекс тривалий час не був об'єктом окремого дослідження (насамперед архівознавчого та джерелознавчого) ні українських, ні зарубіжних дослідників, тому нині існує лише де-

---

*Кашеварова Наталія Григорівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

кілька публікацій, дотичних до цих питань. Лише поодинокі документи використовувалися як джерела щодо життя та діяльності окремих осіб¹ або залучалися до дослідження інших питань, наприклад, кадрового складу окремих структур Штабу² або життя науковців під час окупації³. Це обумовлено деякими причинами, насамперед тими, що більша частина архіву Штабу, фрагменти якого зберігаються у Києві та у Москві, за винятком фрагменту, що перебуває у Берліні, до 1990-х років фактично була закрита; крім того, мова документів – німецька – унеможлилювала роботу з ними для більшості вітчизняних дослідників, що не володіли німецькою мовою. До того ж склад матеріалів архіву Штаба досить поверхнево відображений на рівні архівних описів, що ускладнює пошук необхідних документів. На рівні груп справ він поверхнево систематизований за належністю документів до структурного підрозділу, а в межах цієї групи справ подекуди систематизований відповідно до виду документів. Але склад та зміст київської частини архіву детальніше розкритий у довіднику-покажчику архівних документів “Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний”.⁴ Разом з тим, комплекс біографічних джерел архіву Штабу містить інформацію не лише щодо його німецького персоналу, а й щодо різних аспектів кадрової політики Штабу на окупованих територіях, наприклад, щодо радянських вчених та фахівців, яких Штаб залучав до своєї діяльності, частково – до наукового життя під час окупації, а також у опосередкованому вигляді – щодо відомих політичних діячів окупованої країни, представників науки, культури, мистецтва тощо. Саме це питання є досить неоднозначним, особливо з урахуванням складних аспектів такого явища під час Другої світової війни як колабораціонізм, тому воно потребує ґрунтовного та поглибленого дослідження та аналізу. Введення цих джерел до наукового обігу передбачає також здійснення їхньої класифікації та систематизації, враховуючи те, що вищезазначений комплекс також є різноманітним за видом та складом документів.

Загалом в архіві Штабу міститься інформація щонайменше про декілька сотень лише штатних співробітників. Щодо кількості осіб, задіяних у роботі Штабу, різні дослідники подають різні дані. В середньому згадується понад триста осіб⁵, але точне число визначити досить складно – внаслідок військових дій не можна остаточно встановити, чи всі документи Штабу збереглися, особливо за період кінця 1944 – початку 1945 р. Перешкоджає цьому розосереджений стан, у якому перебуває архів, а саме місцезберігання його частин у різних країнах. Досить часто у Штабі відбувалися ротації, персональний склад постійно оновлювався протягом періоду всього існування організації, а також подекуди співробітники відкликалися до діючих частин німецької армії.

Біографічні джерела можна поділити на дві великі групи: первинні (прямі) та вторинні (опосередковані). Первинні джерела – це автобіографії та біографії, особові документи, в тому числі службові (наприклад, особові справи, особові листки з обліку кадрів), що містять достовірні відомості офіційного характеру. Вторинні джерела представлені передусім листуванням, науковими працями, спогадами та мемуарами, в тому числі й інших осіб. Масив біографічних джерел з архіву Штабу охоплює не лише документи особистої справи співробітника, а й документи особового походження, листування, праці тощо. В цьому загальному комплексі документів у переважній більшості представлені джерела першої групи, зважаючи на формування документального комплексу ОШР як діловодного архіву німецької офіційної організації. З огляду на особливості його внутрішньої структури доцільним вважається аналіз матеріалів, що містять різні біографічні відомості, відповідно до комплексів документів підрозділів Штабу, у складі яких вони відквалилися, а також за типом і видом документу. Як правило, форми особових документів були стандартними для всіх підрозділів. Хоча у складі архіву містяться окремі особові документи, типові, наприклад, в основному для зондерштабів, що було визначено специфікою кадрового складу та їхнім окремим становищем в складі Штабу. Особовий склад зондерштабів комплектувався передусім із фахівців профільних служб Розенберга, формувалися вони за тематичним принципом для роботи в галузі науки, бібліотечної та архівної справи, мистецтва, історії, ідеології, фольклористики тощо, що відображено в їхніх особових документах.

Основним та найбільш повним є комплекс документів головних робочих груп (далі ГРГ) та пов'язаних з ними робочих груп (далі РГ). Першу, найбільш важливу його частину, складають документи особових справ співробітників. У київській частині архіву Штабу, що зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у фонді 3676, це справи 88–104, 222–224 першого опису, а також повністю окремий третій опис фонду. Але лише справи не можуть бути єдиним та вичерпним джерелом біографічної інформації – вони хоча й містять чітко визначені стандартні види документів, але дуже різняться за повнотою складу (не завжди збереглися навіть анкети та особові листки з обліку кадрів), а також значна кількість особових документів перебуває у розпорошеному стані серед інших матеріалів фонду. Серед них: особові листки з обліку кадрів, анкети, заяви, різні проїзні документи, дозволи, листки про відрядження, лікарняні виписки тощо. З них основними джерелами, що можуть дати інформацію про діяльність особи, виступають вищезазначені особові анкети (або особові листки з обліку кадрів, залежно від строку, призначення та характеру роботи співробітника), де, окрім даних про вік особи та її

сімейний стан, вказувалася її професія, наявність наукового ступеня чи звання, володіння мовами, часто – основне місце роботи, якщо особа була відряджена до Штабу тимчасово з метою виконання конкретного завдання тощо; проїзні документи, за якими можна відстежити переміщення особи у часі та просторі; документи про особисті доручення та повноваження. Останні не були бланками, як анкети, але склалися за стандартною формою, де зазначалося, ким і для виконання якого завдання була уповноважена особа. Найчастіше оформлення таких стандартних за формою документів про особові повноваження потребували співробітники зондерштабів, зрідка – особи, які мали виконати завдання поза своїм основним місцем роботи, наприклад, співробітники ГРГ України, що виїздили до зон військових дій для виконання особистих доручень, в тому числі співробітники зондеркоманд, наприклад, зондеркоманди “Ростов”, мобільних команд тощо. Примірники таких особистих доручень зберігаються як у складі особових справ, так і серед інших документів фонду, наприклад, серед комплексів листів. Всі ці документи мають велике значення для дослідників, оскільки належали різним категоріям співробітників. Серед них – наукові співробітники як самого Штабу, так і пов’язаних з ним зондерштабів, наприклад В.Маттеса⁶, М. Вальтера⁷, Г. Лоренцена⁸, Г. Райнерта⁹, Г. Вінтера¹⁰, Г. Брауна¹¹ та ін. Серед інших категорій були так звані співробітники “загальної спеціалізації” або “загального профілю”, які займалися різними видами діяльності, зокрема, наприклад, допомагали збирати та опрацьовувати зібрання бібліотек та архівів, були перекладачами тощо. Серед цих документів частина належала технічному (допоміжному) персоналу, який наймався на роботу в Штаб для праці на окупованих східних територіях; студентам вищих навчальних закладів нацистської Німеччини, які на час канікул приїздили працювати в архівах та бібліотеках Сходу як тимчасові співробітники – практиканти¹². Серед цього масиву документів представлені документи радянських громадян, що співробітничали зі Штабом, як науковців, журналістів, викладачів, наприклад, К. Штепи, Г. Ващенко, Ф. Дубовика, І. Макогона, С. Кокота, М. Александрова та Р. Александрова (батько й син) та багатьох інших, що готували інформаційно-аналітичні довідки, так і простих бібліотекарів та архівістів. Частково перші згадані у статті О. Іванова та В. Романько.¹³ Це – окремий шар біографічного матеріалу, який допомагає вивчати не лише кадрову політику, а й особистісний фактор у діяльності ОШР.

Саме аналізові вищенаведеної кадрової документації однієї з головних робочих груп – Головної робочої групи України – присвячена вищезгадана стаття В. Яременко “Склад та організація персоналу Головної робочої групи України Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга в 1942–1943 рр. (за матеріалами ЦДАВО України)”¹⁴. У ній досить де-

тально охарактеризовано склад ГРГ України за різними категоріями, поданими у німецьких анкетах співробітників: стать, вік, місце проживання, освіта, членство в НСДАП тощо; проаналізовано звіти про персональний склад групи (структура, характер інформації, повнота тощо), а також розглянуто основні групи документів особового походження, що склали так звану особову справу співробітника ОШР. Особова справа складалася з перерахованих вище видів документів, що є надзвичайно важливими для вивчення біографії співробітника, але не єдиними серед великої групи біографічних джерел в архіві Штабу. Хоча наукова значущість проведеного дослідження не викликає сумніву, і до джерельної бази були залучені документи декількох справ фонду 3676 ЦДАВО України (зокрема, справи 16, 30, 87, 102–104, 222 – 224 першого опису), проведений аналіз не охоплює всіх документів, що містять інформацію біографічного характеру.

Другою важливою складовою комплексу документів, що містять інформацію біографічного характеру, є звіти робочих груп. Вони склалися керівником групи, зазвичай, щомісячно та за визначеною формою. Існували окремі звіти про стан кадрового складу¹⁵, ті ж дані заносилися в окрему частину загального звіту робочої групи про її склад та діяльність. З одного боку, такий діловодний порядок фактично призводив до дублювання інформації, з іншого – поглиблював окремі дані та забезпечував збереженість інформації, попри можливі втрати окремих документів.

Визначало кадрову політику, а, отже, склад та зміст особових документів, Управління штабу, а саме так званий відділ кадрів (у 1942–1944 рр. він дещо реорганізувався і був або окремим відділом, або окремим підвідділом у складі загального головного організаційного відділу). Документи щодо співробітників представлені, передусім, не особовими справами, а документами, що не є прямими біографічними джерелами, наприклад, розпорядженнями щодо загальної реалізації кадрової політики та кадрового складу, організаційними розпорядженнями відділу кадрів, наказами та повідомленнями для інших частин щодо окремих осіб, листування тощо. Але разом з тим у складі такого різноманітного масиву знаходиться надзвичайно важливе комплексне джерело – бюлетень “Розпорядження та повідомлення” (“Anordnungen und Mitteilungen”), що виходив з березня 1942 р. Він складався із двох частин і був призначений для інформування про діяльність Штабу, зокрема, доведення до відома співробітників усіх структур розпоряджень з Берліну, а також подій, структурних та кадрових змін, урочистих заходів, стосунків з представниками органів цивільної влади та військової адміністрації. У ньому подавалася інформація щодо призначень, звільнень, переведень, нагороджень за роботу, що траплялося досить часто, відкликання до діючих частин вермахту, навіть смерті співробітника

(серед іншого й у формі некролога); таким чином, у ньому публікувалися зведені дані про зміни в особовому складі фактично всіх підрозділів Штабу. Наприклад, у випадку переведення до іншої частини обов'язково зазначалися: ім'я та прізвище, дата переведення, посада, місто, де працював співробітник, та місто, до якого його переводили. В основному ж, документи особових справ співробітників Управління та матеріали бюлетеня надають інформацію щодо штатних працівників, зокрема німців з рейху та керівного складу головних робочих груп, робочих груп та зондерштабів. Що стосується співробітників місцевого походження, то основним біографічним джерелом є матеріали робочих груп та листування підрозділів із Управлінням штабу та між собою. Загалом документи робочих груп і особових справ містять розширену особову інформацію (порівняно із матеріалами бюлетеня "Розпорядження та повідомлення") та дають можливість відстежити діяльність співробітника безпосередньо в робочому процесі. Але разом з тим дві наведені групи документів є взаємодоповнюючими біографічними джерелами, тому їх слід вивчати у комплексі.

Окрему частину матеріалів біографічного змісту комплексу вторинних (або опосередкованих) джерел складають листування, праці співробітників та біографічні розвідки. Офіційне листування співробітників зазвичай здійснювалося між вертикально підпорядкованими структурними частинами: між Управлінням штабу та головними робочими групами, ГРГ та РГ, ГРГ та зондеркомандами. Листування між зондерштабами, що не були унесені до структури Штабу, як правило, стосувалося наукових співробітників, тому є дуже цінним джерелом щодо вивчення наукової діяльності Штабу. Листи зустрічаються в особових справах і у більшості випадків розпорошені серед інших матеріалів – вони відкладалися у поточній діловодній документації кожного підрозділу, часто – у канцелярському порядку відповідно до надходження, тому їхній пошук та аналіз ускладнений. Крім суто робочих питань, у листуванні розглядаються питання визначення повноважень співробітника, уточнення робочих завдань, питань матеріального забезпечення, виникнення надзвичайних ситуацій та службових конфліктів; у ньому ж, поряд із донесеннями розглядаються випадки дисциплінарних порушень¹⁶, а також подається інформація суто особистого характеру¹⁷. Особливо цінну інформацію подібні джерела можуть надати у разі відсутності з різних причин особових документів. Вони допомагають певною мірою не лише реконструювати факти з біографії людини, а й визначити коло зв'язків особи, її інтереси, уподобання тощо.

Досить незначну частину документів, що можуть надати інформацію біографічного змісту, складають так звані "розробки" ("Ausarbeitungen"). Більша їхня частина разом з іншими матеріалами збереглася в архіві відділу обліку та контролю Управління штабу. Під цим загальним умовним терміном були об'єднані матеріали різного ха-

рактеру: інформаційно-аналітичні довідки, авторські наукові праці та розвідки, матеріали преси та їхні переклади, біографічні розвідки, характеристики, мемуари та спогади окремих осіб, в тому числі також й місцевих співробітників Штабу тощо, а також документи відділу щодо окремих радянських громадян, що готували вищезазначені розвідки для Штабу. Вони мали концентруватися у так званому “Архіві Оперативного штабу Розенберга” (окрема структура у складі Штабу)¹⁸ і слугувати джерелом для служб НСДАП, Вищої школи – майбутнього партійного університету Розенберга та його науково-дослідних інститутів при вивченні “східного простору”, можливостей експлуатації ресурсів окупованих територій, задовольняти поточні інформативні потреби військових частин та служб щодо ведення війни. Збирання та написання подібних робіт було одним із найважливіших напрямків діяльності Штабу в рамках визначеного завдання “ідейної боротьби з ворогами націонал-соціалізму” – більшовизмом, єврейством та масонством¹⁹, тому розробки слугували пропагандистським цілям і здебільшого містили заідеологізовані та упереджені оцінки радянської дійсності. Серед розробок та загальних переліків є, наприклад, біографічні розвідки та різні статті щодо Леніна²⁰, Сталіна²¹, окремих політичних діячів²², представників науки та культури СРСР²³, в тому числі країн, нещодавно включених до його складу²⁴, а також автобіографії²⁵. Але, зважаючи на специфічний характер цих документів як біографічних джерел, слід враховувати низку чинників, що можуть впливати на представлену у них інформацію: джерельну базу, автора, його політичні та ідеологічні уподобання, зв’язки тощо, та, відповідно, визначати рівень достовірності наданих відомостей та суб’єктивності.

Біографічні джерела з архіву Оперативного штабу в комплексі містять офіційні дані про німецьких співробітників Штабу та їхню діяльність, біографічні відомості про осіб, що працювали на Штаб на окупованих східних територіях, а також біографічну інформацію про діячів політичного життя, науки, культури тощо. Вони дозволяють висвітлити кадрову політику німецької установи на окупованих територіях під час війни, доповнити дані про організацію роботи та діяльність Штабу, а також дати додаткову інформацію щодо життя радянських громадян, які проживали та працювали на окупованих територіях.

¹ Малолетова Н. Діяльність німецького бібліотекаря та книгознавця Йозефа Бенцінга під час нацистської окупації України (1941–1944) / Н. І. Малолетова // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України. УНДІАСД ; редкол. І. Б. Матяш (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2007. – Т. 15. – С. 159–164.

² Яременко В. Склад та організація персоналу Головної робочої групи України Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга в 1942–1943 рр.: (за матеріалами ЦДАВО України) / В. Яременко // Архіви України. – 2006. – № 1–6. – С. 189–199.

³ *Іванов О. Ф.* Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів “Фонду Розенберга” / О. Ф. Іванов, В. Романько // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – К., 2003. – Вип. 65. – С. 30–34.

⁴ *Кашеварова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний / Н. Г. Кашеварова, Н. Малолетова. — К., 2006. — 578 с.

⁵ *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні : джерелознавчий аналіз / Т. М. Себта // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943) : дослідження : анот. покажчик : публікація документів. – К., 2004. – С. 147

⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 96.

⁷ Там само, спр. 99.

⁸ Там само, спр. 102, арк. 205–210, 212–221.

⁹ Там само, спр. 103, арк. 276–279.

¹⁰ Там само, спр. 104, арк. 186–193.

¹¹ Там само, спр. 222, арк. 56–62.

¹² Там само, спр. 102, арк. 105–116, 170–179; спр. 104, арк. 340–343; спр. 222, арк. 7–10, 248–250.

¹³ *Іванов О. Ф.* Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів “Фонду Розенберга” [Текст] / О. Ф. Іванов, В. Романько // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – К., 2003. – Вип. 65. – С. 30–34.

¹⁴ *Яременко В.* Склад та організація персоналу Головної робочої групи України Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга в 1942–1943 рр.: (за матеріалами ЦДАВО України) / В. Яременко // Архіви України. – 2006. – № 1–6. – С. 189–199.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 77, арк. 1–76; спр. 87, арк. 1–84.

¹⁶ Там само, спр. 102, арк. 38–44.

¹⁷ <http://startext.net-build.de:8080/barch/MidosaseARCH/NS30/index.htm>, NS 30/208.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 279, р. 98, к. 1384–1385.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 2; <http://startext.net-build.de:8080/barch/MidosaseARCH/NS30/index.htm>, NS 30/1, 16.

²⁰ Там само, спр. 2, арк. 42–49.

²¹ Там само, арк. 35–41; 12, арк. 145–163; 190–200.

²² Там само, спр. 40, арк. 255–268.

²³ Там само, спр. 9, арк. 127–153.

²⁴ Там само, спр. 121, арк. 151–165; спр. 122, арк. 455–457.

²⁵ Там само, спр. 8, арк. 377–379; спр. 9, арк. 2–26.

Даны классификация и анализ биографических источников архива Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга. Освещаются различные по составу и по содержанию документы: дела личного состава Штаба, как сотрудников-немцев, так и представителей местного населения, работавших на оккупированных территориях, биографические справки, посвященные советским деятелям политической жизни, науки, культуры и др.

Ключевые слова: Оперативный штаб рейхслайтера Розенберга; биографические источники; Вторая мировая война; оккупация.

This article is dedicated to the classification and analysis of the biographical resources of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (Operational Headquarters of Reichsleiter Alfred Rosenberg). Article highlights documents with various content and structure, including personnel files including German employees, as well as locals who were employed at occupied territories. Curricula Vitae of the prominent Soviet figures of a politics, science, and culture and others, are also classified and analysed.

Keywords: Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg; biographical resources; the Second World War; occupation.

УДК 930.253(477.74)“1941/1945”

Г. М. ПАНІВАН*

ФОНДИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ УЧАСНИКІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр. У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуто склад та зміст особових фондів учасників війни, зосереджених у Державному архіві Одеської області. Підкреслено актуальність питання поповнення Національного архівного фонду України документами учасників Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: Національний архівний фонд України; Державний архів Одеської області; особові фонди; учасники Великої Вітчизняної війни; спогади.

Окрім фондів управлінської документації за тематикою Другої світової війни, які відображають історію м. Одеси в окупаційний період, розповідають про збитки, нанесені окупаційними силами, звірства німецько-румунських загарбників на території України під час Великої Вітчизняної війни, окремим специфічним комплексом документів є особові фонди, що містять унікальні матеріали, які подають конкретні факти, цікаві події в інтерпретації окремих діячів того або іншого періоду.

У Державному архіві Одеської області таким комплексом документів Національного архівного фонду України є особові фонди учасників Великої Вітчизняної війни. Нині в сховищах архіву зберігаються п'ятнадцять таких фондів, кожен з яких висвітлює різні сторінки довоєнного періоду, періоду 1941–1945 років, а також повоєнні роки, подає правдиву історію з місць подій минулих часів.

---

* *Паніван Ганна Михайлівна* – провідний спеціаліст відділу інформації використання документів Національного архівного фонду і зовнішніх зв'язків Державного архіву Одеської області.